

А.А. Мустафаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: rummana@mail.ru

«КИТАБ БУЛҒАТ ӘЛ-МУШТАҚ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ АРАБ ЖӘНЕ ТҮРКІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАБАТ

Мысыр мен Шамда билік орнатып, жергілікті халықтың арасында тілін және ділін де «апару» арқылы түркі тілдерінің сақталуы мен жайылуына үлес қосқан мәмлүк қыпшақтары тұсында жазылған лингвистикалық еңбектердің ішінде XIV ғасырлық «Китаб Булғат әл-Муштақ» екі тілді сөздігінің орны ерекше. Біріншіден, табылған алты еңбектің бірі; екіншіден, етістіктер тарауы қазақстандық түркітану ғылымында зерттелгенімен, есім сөздерді қамтитын I және II күрделі тараулары қарастырылмаған; үшіншіден, қолжазбаның тек түпнұсқасы Францияда сақталған. Татарстан, Түркия, Өзбекстанмен салыстырғанда Франция мұражайы мен мұрағат қорынан түпнұсқаны алу пандемия жағдайында зерттеу міндеттерін одан әрі қиындатуы мүмкін; төртіншіден, сөздіктің өзіндік ерекшеліктері: зигзаг түрінде жазылу формасы, басқа бес еңбекте кездеспейтін лексикалық бірліктердің болуы және т.с.с. Бұл зерттеу аясында сөздіктің көлемділігін ескере отырып, әрбір тарауынан араб және түркі лексикалық қабатын түзейтін біраз сөз іріктеліп алынып, олардың қазақ тіліндегі аудармасы да берілді. Қолжазба көшірмесі негізінде алынған материал аталмыш еңбектің лексикалық қорына қол жеткізіп, оның лексикалық бірліктерін анықтап, ашып, тізімін жасау мен қазақ тіліне аударуға мүмкіндік тудырды. Сондай-ақ сөздіктің араб және мәмлүк-қыпшақ (түркі, қыпшақ немесе ескі қыпшақ) тілдерінен қазақ тіліне аударылуы арқылы қазіргі түркі тілдеріндегі, әсіресе қазақ тіліндегі қалыптасқан лексикалық қабатындағы ескі қыпшақ тілінің лексикалық үлесін анықтауға болады.

Түйін сөздер: түркі, қыпшақ, мәмлүк, әл-Муштақ, лексика, араб, жазба ескерткіш

A.A. Mustafayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: rummana@mail.ru

The arabic and turkish lexic in the written monument «Kitab Bulgat al-Mushtaq»

In the preservation and development of the modern Turkic languages, one of the key roles belongs to linguistic written monuments, as carriers of not only the language, but also the mentality, made during the reign of the Mamluk Kipchaks in Egypt and Syria, in particular the bilingual dictionary of the 14th century Kitab Bulgat al-Mushtak. First, the manuscript is one of six found works; secondly, if the verb part of the monument was studied in Kazakh Turkology, then the nominal part was practically not considered; thirdly, the manuscript is kept in a single copy in France, which is more difficult in comparison with access to the archival and library funds of other countries (Russia, Turkey, Uzbekistan, etc.) during a pandemic; fourthly, the peculiarities of the dictionary itself arouses the interest of the researcher: the form of a zigzag form of writing style, the presence of lexical units that are not found in the other five works, etc. The material received from France on the basis of a copy of the manuscript provided access to the lexical fund of the work, namely, it made it possible to identify, write, read and translate from Arabic and Kypchak languages into Kazakh. By studying the Turkic lexis of the monument, it is possible to determine the share of the Old Kipchak language vocabulary in modern Turkic languages, incl. in Kazakh.

Key words: Turki, Kipchak, Mamluk, al-Mushtaq, lexis, Arabic, written monument.

A.A. Мустафаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: rummana@mail.ru

Арабский и тюркский лексический пласт в письменном памятнике «Китаб Булгат аль-Муштақ»

В сохранении и развитии современных тюркских языков одна из ключевых ролей принадлежит лингвистическим письменным памятникам, как носителей не только языка, но и менталитета, выполненных во время правления мамлюкских кипчаков в Египте и Сирии, в

частности двуязычный словарь XIV века Китаб Булғат аль-Муштақ. Во-первых, рукопись является одной из шести найденных работ; во-вторых, если глагольная часть памятника была исследована в казахстанской тюркологии, то именная часть – практически не рассматривалась; в-третьих, рукопись хранится в единственном экземпляре во Франции, что по сравнению с доступом в архивно-библиотечные фонды других стран (России, Турции, Узбекистана и т.д.) более сложно в период пандемии; в-четвертых, особенности самого словаря вызывает интерес исследователя: форма зигзагообразного написания, наличие лексических единиц, не встречающихся в остальных пяти произведениях и т. д. В рамках данного исследования с учетом объема словаря из каждой главы был отобран ряд слов из арабско-тюркского лексического пласта, и переведен на казахский язык. Материал, полученный из Франции на основе копии рукописи, обеспечил доступ к лексическому фонду произведения, а именно позволил определить, выписать, прочитать и перевести с арабского и кыпчакского языков на казахский. Путем изучения тюркского лексического пласта памятника можно определить долю лексики старокыпчакского языка в современных тюркских языках, в т.ч. в казахском.

Ключевые слова: тюрки, кыпчакский, мамлюкский, аль-Муштақ, лексика, арабский, письменный памятник.

Кіріспе

Мәмлүк-қыпшақ дәуірінде жазылған жазба ескерткіштердің әрқайсысындағы лексикалық қабат сол кезде өмір сүрген мәмлүк қыпшақтарының тілінен ғана емес, ділі мен діні, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, сана-сезімі, наным-сенімдері және тағы басқа да қоғамның маңызды жақтары туралы дереккөз болып табылады. Тіл дамуы деңгейінің көрсеткіші оның (тілдің) лексикалық жүйесінің қалыптасуы. Лексика – сөздік қордағы сөздің саны мен сапасын көрсететін айнасы. Лексика арқылы сол тілді қолданып жүрген қоғамның даму деңгейін де, әсіресе даму салаларын анықтауға болады. Египетте мәмлүктер билігі тұсында жарық көрген еңбектер, атап айтқанда екі тілді (арабша және кыпшақша) сөздіктер арқылы біраз мағлұмат ала аламыз. Мәселен, сөздіктердегі тарау мен бөлімдер негізінде қолданыста болған қару-жарақ түрлері, дін мен наным-сенімдер, азық-түлік пен сусындар, ауру-сырқат түрлері мен оларды емдеу жолдары және т.с.с. танысуға болады. VI-XV ғасырларда жазылған барлық түркі жазба ескерткіштері қазіргі түркі әлемі, ондағы халықтар мен олардың ана тілдері үшін үшін ортақ мәдени мұра. М.Ескеева айтпақшы, «Жалпытүркілік тектілден (протоязык) өрбіп, өзара тоғысу, қайта ыдырау тәрізді тілдік үдерістерді бірнеше мәрте басынан өткізген, өзіндік ерекшеліктерімен, бітім-болмысымен сараланатын, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де жалпытүркілік табиғатын сақтап келе жатқан қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу ерекшеліктерін, өзара туыстық деңгейін анықтауға арқау бо-

лып отырған құнды тілді дерек – VII-IX ғасырлардан жеткен көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (Ескеева, 2007: 3).

Дешті-Қыпшақтан шыққан Мысыр мен Шам елдеріне құл ретінде жеткізіліп, арнайы әскери дайындықтан өткен мәмлүк қыпшақтары XIII-XVI ғасырларда қазіргі Египет пен Сирия территориясында билік орнатқаны тарихтан белгілі. «Мәмлүк» араб тілінен тура аударылғанда иеленген, тиесілі мағыналарын беретін *иелену, ие болу, билеу* мағынасындағы «ملك» /malaka/ араб етістігінің ырықсыз формасында жасалған. Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінің бірқатарында да «مملوك» /мәмлүк/ сөзі «قول» «құл» ретінде, ал көпше түрі араб тіліндегі көптікті жасайтын формулалардың бірі «فعايل» «фа’аил/ негізінде «مماليك» «мамалик/ болып жасалатыны айтылады (Мустафаева, 2021: 20).

Дешті Қыпшақ пен оның титулды халқын – кыпшақтарды М.Сабыр былай сипаттайды: «*Байырғы қыпшақтар Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларынан бастап Балқаш көлінің маңайындағы иен даланы мекендеді. Осы ұлан байтақ территория Дешті Қыпшақ деп аталды. Египет пен Сирияда, Батыс Украина аймағы мен Шығыс Еуропа елдерінде де қыпшақтар өмір сүрді. Қыпшақ даласының оңтүстік батыс аймағын жайлаған қыпшақтар «кумандар», оңтүстік орыс даласын мекендеген қыпшақтар «половецтер», Мысыр мен Шамды билеген қыпшақтар «мамлюктер» деп аталды»* (Сабыр, 2008: 6). Сол сияқты зерттеуші М.Ескеева да Қыпшақ даласын тек кыпшақтардың мекен еткен жеріне емес, сонымен қатар «Дешті Қыпшақты – кыпшақ тайпаларының саяси

бірлестігіне» жатқызып, жалпы қыпшақ туралы алғашқы деректі әлдеқайда ерте уақытпен байланыстырады: «*Көне түркі тайпаларының бірі – қыпшақтар жайлы алғашқы дерек VIII ғасырдың орта тұсында орнатылған Елетміш Білгеқағанға арналған ескерткіш мәтінінде (Мойун Чур) сақталғанмен, IX-X ғасырлардағы қыпшақтар туралы ақпарат беретін жазба мұралардың кездеспеуі қыпшақтар тарихын XI ғасырдан бастауға мәжбүр етіп отыр... XI ғасырдан бастап Қыпшақ тайпаларының саяси бірлестігі (Дешті Қыпшақ) қуатты мемлекетке айналып, ортақ тіл ретінде қыпшақ тілі қызмет еткені тарихтан белгілі. Бұл жерде есте ұстайтын мәселе – «қыпшақ тілі» деген терминнің өзі монолитті жалғыз тілді білдірмейді. Дешті Қыпшақта біріккен бірнеше тектес ру-тайпалар тілінің өз ішінде де диалектілік, говорлық ерекшеліктердің қамтылуы лингвоэтикалық заңдылық. Көне қыпшақ тілінің диалектілік ерекшеліктері қазіргі қыпшақ тілдерінің өзара ыдарау кезеңінде әрбір тілдің өзіндік сипатын білдіретін белгілер ретінде қалыптасты» (Ескеева, 2007: 39).*

Олардың Қыпшақ даласынан, оның ішінде қазіргі Қазақстан территориясынан шығып, үш ғасыр бойы «жат елде» билігін ғана орнатып қоймай, төл мәдениетін де енгізіп, Дешті-Қыпшақ пен араб-мұсылман мәдениеттерінің өзара байланысының орнатылып, бір-біріне тигізетін ықпалының артуына себепкер болды десек болады. Тіпті Қ.Аубакирова мен А.Мустафаева айтпақшы, «*Мәмлүктердің билігі кезінде Мысыр мен Сирияда элита тілі ретінде мәмлүк-қыпшақ тілін үйренуге деген сұраныс артып, мәмлүк-қыпшақ тілін оқып-үйренуге арналған қыпшақша-арабша сөздіктер мен грамматикалық еңбектер, әдеби шығармалар жарық көре бастады. Бірнеше ғасыр бойы Мысырда билік жүргізген мәмлүк-қыпшақтарының ана тілі сарай тіліне айналып, билік төңірегіндегілер мен өзге халық өкілдері де қыпшақ тілінде сөйлеуге мүдделі болып, сарайда араб және қыпшақ тілдерін еркін білетін аудармашылар қызмет еткен» (Аубакирова, 2021: 119-120).*

Қыпшақ тіліндегі жазба мұралардың қатарына араб графикасымен мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған тарихи, әдеби және лингвистикалық ескерткіштер жатады. Сол кездегі түркіше-арабша сөздіктер мен грамматикалық еңбектер

Мысырдағы жергілікті араб халқына қыпшақ тілін үйрету мақсатында жазылғандықтан біз үшін екі тілде де (араб және қыпшақ) деректерді қамтиды. Зерттеуші Қ.Аубакирова «*Мәмлүктер билігі тұсында Мысыр мен Шам жерлерінде дүниеге келген аталған жазба ескерткіштерді зерттеу арқылы түркі-мәмлүктерінің Мысыр қоғамында алған орнын анықтауға болады. Осындай мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерден мәмлүктер билігі тұсындағы қыпшақ мәдениеті мен тіліне қатысты көптеген құнды лексикалық материалдар алуға болады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қазіргі түркі тілдерінің қалыптасуын және тарихи дамуын зерттеуде, кейбір халықтардың этностық мәселелерін шешуде үлкен маңыздылыққа ие*», – деп санайды (Аубакирова, 2015: 28-29). Қазіргі кезде түркітану ғылымында алты лингвистикалық жазба ескерткіш белгілі, олар: «*әл-Қауанин әл-куллия* лидабт *әл-луғат-туркийя»* (қысқашасы «*әл-Қауанин»*); «*Китаб әт-тухфа әз-закийя фи әл-луға әт-туркийя»* («*әт-Тухфа»*); «*Китаб әл-идрак ли-л-исан әл-әтрак»* («*әл-Идрак»*); «*Китаб әд-дуррат әл-мудийа фи әл-луғат әт-туркийя ала әт-тамам уә әл-камал»* («*әд-Дурра»*); «*Китаб мажмуа тарджуман турки уә аджами уә муғули уә фарси»* («*Тәржүман»*) және «*Китаб булғат әл-муштак уә фи луғат әт-турк уә әл-кифджак»* («*Булғатул-Муштак»*).

Бұл зерттеуіміздің **нысаны** – «*Китаб булғат әл-муштак уә фи луғат әт-турк уә әл-кифджак»* («*كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و الفجاق»* – «*Түркі және қыпшақ тілін үйренуге құмар оқырманның кітабы»*), сонымен қатар «*Түркілер мен қыпшақтардың шешендік кітабы»*) деп аталатын ескерткіш Париж қаласындағы Франция Ұлттық музейінде 293 нөмермен сақталған. Қолжазба XIV ғасырда Джамал әд-Дин әт-Түрк тарапынан жазылған. Еңбектің жазылу жері де нақты белгісіз, зерттеушілер арасында пікір-талас тудырады, бірі – Египет десе, басқасы – Сирия (Сабыр, 2008: 7), – деп көрсетеді. Толық атауы «*Китаб булғат әл-муштак уә фи луғат әт-турк уә әл-кифджак»*, бірқатар деректе «*Булға әл-муштак»* немесе «*Булғат әл-муштак»* деп көрсетілетін түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің даму тарихын зерттеуде құнды дереккөз болып табылатын бұл ескерткіш бұл зерттеуде «*Китаб булғат әл-муштак»* деп қолданылады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Қазіргі түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілінің лексикалық қабатын зерттеуде жалпытүркілік тектілі (орыс тілінде протоязык деген ұғым қалыптасқан) зерделеу маңызды. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық қоры тек араб, парсы және орыс тілдерінен енген кірме сөздерден ғана емес, сонымен қатар жалпытүркілік қорға енген сөздерден де құралады. Жалпытүркілік тектілі бейнелейтін жазба ескерткіштердің тек біразы ғана сақталған. «Дүниенің төрт бұрышында» дегендей, бұл ескерткіштер Қытай, Ресей, Түркия, Өзбекстан, Италия, Франция, Германия және т.б. елдердің мұражай, мұрағат және кітапхана қорларында сақталып, әлі де толығымен зерттелмеген. Аталмыш еңбектердің зерттелуі жалпы алғанда түркі елдері, атап айтқанда Қазақстан үшін өзекті. Жалпытүркілік мұраны құрайтын бұл жазба ескерткіштерінің ішінде құрылымы, тақырыптық аясы мен мазмұны жағынан ерекшеленетін ортағасырлық араб графикасында жазылған мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінің орны ерекше. Қазақстан тәуелсіздігін алып, XX ғасырдың аяғына таман бұл жазба ескерткіштерін анықтап, тізімін жасап, дүние жүзіндегі зерттеу деңгейін қарастырып, морфологиясы, лексикасы, синтаксисі зерттеу нысанына айналдыруға мүмкіндіктер туды. Ұсынылып отырған мақаланың **нысаны** да Франция Ұлттық музейінде 293 нөмермен сақталған мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و الففجاق») – «Түркі және қыпшақ тілін үйренуге құмар оқырманның кітабы» сөздік түріндегі қолжазбасы. **Зерттеу мақсаты** сөздіктегі араб және түркі лексикалық қабатын зерделеу. Зерттеу барысында да мәмлүк-қыпшақ тілін түркі, ортағасырлық түркі, ескі түркі, ескі қыпшақ, қыпшақ, мәмлүк тілі деп тең дәрежеде қолданылады. Көзделген мақсатқа жету үшін **бірнеше міндет** қойылды: қолжазбаның тарауларын тақырыптық аясы бойынша ажырату; тараулар бойынша әрбір тараудың қамтитын лексикалық қабатын қарастыру; араб және түркі лексикалық бірліктердің біразын анықтау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Қолжазбаның лексикалық құрамын кешенді түрде зерттеу мақсатында деректанулық, кодологиялық, палеографиялық, лингвистикалық

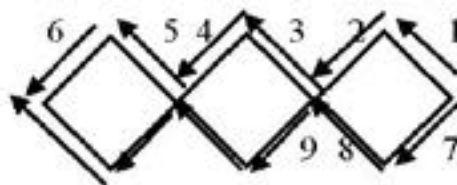
талдау және аударма сияқты жалпы ғылыми және лингвистикалық әдістер қолданылады. Бұл зерттеу, ең алдымен, қарастырылатын уақыты (XIV ғасыр) бойынша ерекшеленеді. Уақыт қашықтығы ұзақтаған сайын жалпы ескерткіштің тілі, мәтіннің формасы мен мағынасы көптеген өзгерістерге ұшырайды. Лексикалық бірліктерді уақыт (ортағасырлық және қазіргі заманғы тілдер) және тілдер (негізінен қыпшақ және қазақ тілдері, сонымен қатар қосымша ретінде қазіргі түркі тілдерімен салыстыру) бойынша салыстыра зерттеу үшін салыстырмалы-тарихи әдісі де қолданылады. Қыпшақ, араб және диалект тілдердің деректері бойынша XIII-XV ғасырлардағы нақты тілдік бірліктердің формасы мен мағынасын анықтау үшін лингвистикалық қайта құру әдісі қолданылады. Бұл әдіс арқылы сөздердің негізгі, көмекші және ауыспалы мағыналарын, кірме сөздер мен олардың тілдің дамуына жағымды және жағымсыз әсерін анықтауға болады. Сөздіктің лексикалық қабатын зерделеуде зерттеудің негізгі материалы болып «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و الففجاق») қолжазбасының көшірмесі қарастырылады. Қолжазбаның араб тіліндегі сөздерінде қазіргі араб тілінде жазылуымен салыстырғанда кейбір ауытқулар болуы мүмкін (хамзаның жазылмауы; хамзаның орнына «йә» әрпінің жазылуы, тек категориясының сақталмауы және т.с.с.).

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Қолжазба зигзаг түрінде жазылуының өзі еңбекке бір көркемдік сипатын беру арқылы сол кездегі оқырмандардың қызығушылығын артқан болар. Кейінірек «Китаб булғат әл-муштақ» қолжазбасын сыртқы пішініне қарай баклава (немесе пахлава) деп аталып кетті. Зерттеуімізді жеңілдету үшін шартты түрде геометриялық «ромб» фигурасын қолданайық. Мысалы, төменде көрсетілгендей әрбір бетте үш бағанға бөлінген ромбтың бір қабырғасында арабша, ал екінші қабырғасында түркіше (мәмлүк-қыпшақша), екінші ромбтың бір қабырғасында арабша, екіншісінде түркіше және т.с.с. Түпнұсқада арабша сөздер қара сиямен берілсе, түркіше сөздер – қызыл. Еңбек 8b мен 89a бет арасында (21x 15 ½ см), әрбір толық парақ 10 жолдан тұрады, сәйкесінше, бір толық бетте он бес ромб салынған. Егер әрбір ромб екі арабша мен оның

аудармасынан тұрса, әрбір жолдағы ромбта алты сөз бен оның аудармалары берілген. Төмендегі суретке сәйкес, жоғарыдағы 1 – арабшасы, 2 –

оның аудармасы; 3 – арабшасы, 4 – оның аудармасы; 5 – арабшасы, 6 – оның аудармасы; төмендегі 7 – арабшасы, 8 – оның аудармасы; т.с.с.

Еңбектің I «Алланың есімі, аспан денелері және т.б.» тарауының аты да, тіпті «бірінші тарау» сөзінің өзі де («الباب الأول») тек араб тілінде «في اسم الله تعالى وما في السماء من مسخر وغيره» берілген. Қолымыздағы нұсқаға сәйкес бұл тарау 8b мен 9a беттері арасында көрсетілген. Қолжазбадағы төрт тараудың атауы да, әрқайсысындағы «тарау» сөзінің өзі де тек арабша жазылған. Егер де біз әр «бақлаваның» немесе ромбтың сөздігін қарастырсақ, онда 8b/5 I ромбтағы арабша сөз «الله جَلَّ ذِكْرُه» (тура аудармасында Алланы зікір ету ұлық), қыпшақша аудармасы «تәңгри» (/tengri/) болады, ал қазақшаға аударсақ, араб тіліндегі Алла және түркішедегі Тәңір сөздерін қатар қолданала аламыз. Қазақ тілінің сөздігінде де «Тәңір. зат. діни. Құдірет иесі, бүкіл жаратылыстың бастауы, Құдай, Алла тағала» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 57), – деп берілген. Ромбтың астындағы 2-сөзіміз немесе 8b/6 арабшасы «المُصْحَفُ» және қыпшақшасы «گراسаһ» Қасиетті Құран кітабы мағынасында қолданылады. Екінші ромбтың (8b/5) жоғарыдағысының арабшасы «العظیم» және қыпшақшасы «يُولُق» қазақ тіліне Ұлы – Аллаһтың сипаттарының бірі; төмендегісінің (8b/6) арабшасы «النبي عليه السلام» және қыпшақшасы «ييعғнбар» қазақ тіліне пайғамбар деп аударылады. Бірінші жолдағы (8b/5) соңғы ромбтың жоғарғы сөзінің арабшасы «الرّزاق» және қыпшақшасы «ارзубржи» Алланың көркем есімдерінің бірі – ризықтандырушы, ал астындағы (8b/6) сөздің арабшасы «الرّسول» және қыпшақшасы «يлюж» пайғамбар, Алланың елшісі деп аударамыз.

Екінші жолдағы (8b/7) I ромбтың үстіндегі араб тілінде «الملائكة» және мәмлүк-қыпшақ тілінде «فрштилр» сөзіміз қазақ тіліне *періштелер*, ал астындағы (8b/8) «شعاع الشمس» және «فلئن» сөзін күн сәулесі деп аударамыз. II ромбтың үстіндегісі «السماء» және «كَلَّ» қазақ тіліне *аспан*, ал астындағы «القمر» және «آي» ай деп береміз. III ромбтың жоғарыдағы арабшасы «الشمس» және

қыпшақшасы «күн» күн, ал төмендегісін «ضوء القمر» және «بيرق» қазақшада *жарық, ай сәулесі* деп береміз.

Үшінші жолдағы (8b/9) I ромбтың жоғарыдағы арабша сөз «النجم» және қыпшақшасы «يідз» қазақ тіліне *жұлдыз*, астындағы (8b/10) арабшасы «بنات نعش» және қыпшақшасы «тетикн» *жетіқарақшы* деп аударылады. II ромбтағы арабшасы «الجدي» және қыпшақшасы «тәуқұрқи» қазақшасында *темірқазық*, ал астындағы «كوكب الصبح» және «جلبان» *Шолпан, Венера* деп беріледі. III ромбтың екі сөзінің біріншісінің арабшасы «الفرقدان» мен қыпшақшасы «اكي بُراط» болса, қазақшасы *Кішіқарақшыдағы екі жұлдызша* (бетта мен гамма). Ал екінші сөздің аудармасы *құс жолы* араб мен қыпшақ тілдеріндегі көрінісі «المجرة» және «فتش يلي».

Келесі беттегі бірінші жолдағы (9a/1) I ромбтың арабша сөзі «النرياء» және қыпшақшасы «الكر» қазақшаға *Үлкер*, астындағы (9a/2) арабшасы «الشعري واليمانية», қыпшақшасы «Ақ айғұр» және қазақшасы *Сұмбіле (Сириус)* ретінде белгілі. II ромбтың жоғарғысы арабшасы «الدبران» және түркішесі «يغرصغن» болса, қазақшасы *Сұлусары* (астр. Альдебаран); төмендегісі «القران» және қыпшақ эквиваленті «فلئن», ал қазақ тіліне *астр. сәйкестік* деп аударылады. III ромбтың жоғарғы бөлігіндегі араб тіліндегі «الهففة» және қыпшақша «أرْفَطَات» сөздері қазақ тіліне *үш арқар*, ал төменгі бөлігіндегі «الخشوف» және «ططمق» сөздері *ай тұтылуы* деп аударылады.

Екінші жолдағы I ромбтың үстіндегі (9a/3) арабша сөзі «الجنة» және қыпшақшасы «أجماق», астындағы (9a/4) арабшасы «المطر» және қыпшақшасы «يغمر» қазақ тіліне сәйкесінше «*жұмақ немесе жәннат*» және «*жаңбыр*» деп аударылады. II ромбтың жоғарғы бөлігіндегі араб тіліндегі сөзі «السحاب» және оның түркі тіліндегі эквиваленті «بَلَط», ал төменгі бөлігіндегі арабшасы «التلج» және қыпшақшасы

«قَر» қазақ тіліне біріншісі *бұлт*, ал екіншісі *қар* деп аударылады. III ромбтың үстіндегі арабшасы «الضباب», қыпшақ тіліндегі эквиваленті «пұмн», қазақ тіліне «*тұман*» деп аударылады, ал астындағы араб және қыпшақ тілдеріндегі сөздері «الهواي» және «يَل» казакшада «*жел*» деп қолданылады.

Үшінші жолдағы I ромб (9a/5) араб. «النسيم» және қып. «يلسين», (9a/6) араб. «القوس قزح» қазақ тіліне «*самал жел*» және «*кемпірқосақ*» деп аударылады; II ромб араб «الزوبعة» және қып. «قَر» қаз. «*күн күркірі, дауыл*»; араб. «البرق» және қып. «يزق» қазақ тіліне «*найзағай*» деп аударылады.

«Жер мен оның қойнауындағы минералдар мен т.б. туралы» («في الأرض وما فيها من») II тараудағы араб тіліндегі «المعادن وغيرها» жер, «الفلاة» шөл (дала) және «البرية» сахара, шөл, дала сөздерінің қыпшақ тіліндегі «يز», «يزي» және «بين» эквиваленті болып табылады.

Екінші жолдағы (9b/4) I ромбтың жоғарғы бөлігіндегі арабша сөз «الأرض الصحاح», қыпшақшасы «қз», қазақ тіліне деп аударылса, астындағы (9b/5) арабша сөз «الجبل», қыпшақшасы «птағ», ал қазақ тіліне *тау* деп аударылады. II ромб та арабша «الجرد» және оның қыпшақ тіліндегі «إفرق» эквивалентінен тұрады, сол сияқты араб тіліндегі «الحجر» және қыпшақшадағы «таш», ал қазақ тіліне біріншісі «*тақыр жер, өсімдігі жоқ жер*» және екіншісі «*тас*» деп аударылады. III ромбтың жоғарғы бөлігіндегі «السبخة» арабша сөз бен «تيز» қыпшақша сөздің қазақ тіліндегі баламасы *тұзды жер*, ал астыңғы бөлігіндегі арабша «القل الكبير» бен қыпшақша «Айк» қазақ тілінде «үлкен дөң, төбе» деп қолданылады.

Үшінші жолдағы I ромб та екі арабша және екі түркіше сөзден тұрады: арабшасы «التلعة» (9b/6) және «الشعب ووالوادي» (9b/7) болса, қыпшақшасы «тұба» және «Айри», олар қазақ тіліне «*төбе, қырат*» және «жазық» деп аударылады. II ромб болса жоғарғы бөлігі «الرابية» араб тіліндегі сөз бен оның түркі тіліне «صرت» баламасынан, ал төменгі бөлігі, сәйкесінше, «الصخرة» және оның баламасынан «Айа» тұрады. Қазақ тіліне біріншісін *төбе, төбешік*, ал екіншісін *шың, құз, жармас* деп аударамыз. III ромб болса жоғарғы бөлігі араб «السقف» және қыпшақ тіліндегі «يار» сөзден жасалса, төменгі бөлігі де ар. «الغوطة» және қып. «فقر» сөзінен

құралады. Қазақ тіліне аудармасы да «*төбе*» және «*сай, ойпаң*» болып табылады.

Тараудың қамтитын басқа бөлімдерінде де сөздік араб және түркі лексикалық қабаттан тұрады. Бірқатар бөлімдердің аты жазылмаған, мәселен, бір бөлімінде «الذهب» («الطن» *алтын*); «الدرهم» («يرمق»); «الفضة» («كُمش» *күміс*); «النقرة» («اقجا»); «الرصاص» («طَبْرَق» *топырақ*); «التراب» («قُرْشُن» *оқ, қорғасын*); «الفحم» («كُمِر» *көмір*); «الرماد» («كُل» *күл*); келесі бөлімінде «اللؤلؤ» («بنجو» *інжу*); «الجزيرة» («أطو» *арал*); «الخنسار» («زيان» *зиян*); басқа бір бөлімде «الحياة» («دِرْك» *өмір*); «الموت» («ألم» *өлім*); «القبر» («كُر» *көр, қабір*); «جهنم» («طُزاق» *тозақ*); «الصلاة» («نماز» *намаз*) және т.с.с. Сондықтан тек қамтитын лексикалық бірліктеріне қарай әрбір бөлімге шартты атау беріліп қарастыруға болады. Мысалы, намаз, дәрет, зекет, жайнамаз сияқты бірліктерді атайтын бөлімді діни сөздер, өмір, өлім сияқтыларды атайтын бөлімді абстракт ұғымдар бөлімі. Атауы бар бөлімдерден сусын түрлері (فصل في المشروب); ауру-науқас түрлері (فصل في الأمراض); дөңді дақыл түрлері (فصل في الحبوب) және т.б.

Қолжазбаның III «باب الظرف» (Көмекші сөздер) тарауы 17b мен 21a бет арасындағы заман мен мекен бойынша көмекші сөздер (үстеулер) ретінде екіге бөлініп қарастырылады. Мәселен, тараудың басы араб тіліндегі «اليوم» және «غدا» (қаз. бүгін және ертең), олардың мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «بكن» және «ارتا» баламаларымен басталады.

18a/1 жолындағы I ромбтың жоғарғы бөлігінде арабша «بعد غد» (қаз. *бүрсігүні*) және қыпшақша «بصغي كُن» ал төменгі бөлігінде (18a/2) «أول أمس» және оның түркі тіліндегі баламасы «يسرغي كُن» (қаз. *алдыңғы күні*) берілген. II ромбта араб тілінде «الجمعة» мен оның қыпшақшадағы «ايना» аудармасы ретінде берілген, ал қазіргі қазақ тіліне бұл сөздің арабша нұсқасы *жұма* енген. III ромб қазақ тіліндегі *кеше* сөзінің араб тіліндегі «امس» мен қыпшақ тіліндегі «شн» нұсқаларынан жасалады. Сол сияқты бұл ромбтың төменгі жағында ар. «السبت» және қып. «شئباه» апта күні берілген. Жұмамен салыстырғанда, қазіргі қазақ тіліндегі *сенбі* сөзі арабшадан емес, парсы тілінен ортағасырлық түркі тілі арқылы енген.

18a/3 жолындағы I ромбта қазіргі *жексенбі* мен *сәрсенбі* апта күндері берілген. Біріншісінің араб тіліндегі жазылуы «الأحد» болса, қыпшақ-

шадағы баламасы «*بيك شنباه*»; ал екіншісінің 18a/4 арабшадағысы «*الأربعاء*» және қыпшақшада «*جار*» «*Шнбаһ*». II ромбта болса *дүйсенбі* (ар. «*الاثنين*»; қып. «*دوشنباه*») мен *бейсенбі* (ар. «*الخميس*»; қып. «*بنج*») көрініс тапқан. III ромб *сейсенбі* (ар. «*الثلاثاء*», қып. «*پسي شنباه*») апта күні мен «*بعد*» (қып. «*هنز*») заманды білдіретін *кейін* көмекші сөзінен тұрады.

18a/5 жолында да *кейін* сөзінің қарама-қарсы мағынасында қолданылатын араб тіліндегі «*قبل*» және қыпшақша «*إيلارو*» баламасы берілген, қазақ тіліне де *дейін* деп аударылады. I ромбтың астыңғы бөлігіндегі 18a/6 «*الشهر الخارج*» сөз тіркесі мәмлүк-қыпшақ тілінде «*جفان أي*» ретінде орын алған. Екі тілдегі нұсқаның қазақ тіліне тура аударылуында *шыққан* немесе *шығушы* ай деп жасалады. II ромбта *айдың* араб «*الشهر*» және қыпшақ «*أي*», сонымен қатар *бұл жыл* тіркесінің араб «*السنة الحاضرة*» және қыпшақ «*بويل*» нұсқалары берілген. Ал соңғы III ромбтың үстіндегі араб «*الشهر الداخل*» және қыпшақ «*كيران*» тілдеріндегі жаңа *туған ай* (тура ауд. кірген ай); астындағы ар. «*السنة الآتية*» және қып. «*كلن يل*» тіркестері қазақ тіліне *келер жыл* деп аударылады.

18b бетіндегі мекенді білдіретін көмекші сөздер немесе үстеулердің ішінде 1-жолдағы (18b/5) I ромбта көрсетілген араб тіліндегі «*فوق*» (қып. «*يُغْرُو*») қазақ тіліне аудармасы «*үстінде*», ал сол ромбтың астыңғы (18b/6) жағындағы *артында* сөзі бірінші сөзге қарама-қарсы мағынасында: араб. «*خلف*» және қып. «*ارطنجا*» қолданылады. II ромбтағы үстеулер де «*أسفل*» және «*تحت*» қыпшақ тіліндегі баламалары «*Асғна*» және «*Алұнда*» қазақ тіліне *төменде* және *астында* деп беріледі. III ромбтың жоғарғы бөлігіндегі арабша «*قُدَام*» қыпшақ тіліне «*أَلَيْدَا*», ал қазақ тіліне *алдында* деп аударылады. Төменгі бөлігі болса, *оң (жақ)* мағынасында арабша нұсқасында «*يمين*», ал түркіше нұсқасында «*صاغدا*» деп қолданылған.

18b/7 және 18b/8 жолдарындағы I ромбта оңның қарама-қарсы *сол* немесе *сол жақ* сөзінің арабша «*شمال*» және қыпшақша «*صُلْدَا*»; сонымен қатар *арасында* сөзінің араб «*بينه*» және қыпшақ «*ارسندا*» тілдеріндегі баламалары берілген. Қалған екі ромбта да араб тіліндегі «*بين*» (тура ауд. арасында, орыс тілінде между, ағылшын тілінде between) II жақ жекеше «*بينك*» мен көпше «*بينكم*», I жақтың жекеше «*بيني*» және көпше «*بيننا*» түрлеріндегі жазылуы беріліп, қыпшақ тіліндегі

баламалары жазылған: «*أَرْنَدَا*», «*أَرَكْنَا*»; және «*أَرْمُزْدَا*».

Араларында сөзінің баламалары еңбектің 18b/9 жолында араб тілінде «*بينهم*» және мәмлүк-қыпшақ тілінде «*أَرَالِنْدَا*» ретінде қолданыс табады. Бұл сөздің негізгі түбір формасы да осы жолдағы II ромбта «*البين*» (қып. «*أرا*») *ара*, *арасы* деп көрсетілген. 18b/10 жолында орын алған I ромбтағы араб. «*القريب منه إلى جهتك*» қыпшақ тілінде «*برو*» *бері*, *бер жағында* (қарама-қарсы мағынасындағы қып. «*انغرو*») *ар жағында* III ромбтың жоғарғы бөлігінде араб. «*البيد الذي يشير*», II ромбтағы «*للشيء المحادي*» қыпшақ тілінде «*قرشو*» *қарсыда*, *қарсы бетте*, ал III ромбтағы «*حافة الشيء*» қыпшақша «*قران*» *шетінде* деп қолданыс тапқан.

«**Китаб булғат әл-муштак**» жазба ескерткішіндегі соңғы 21a мен 89a бет арасындағы «**Етістіктер**» атты (араб. «**باب الأفعال**») IV тарауда етістіктер сөздіктің құрылысына сәйкес араб және қыпшақ тілдерінде беріліп, сондай-ақ өткен мен осы шақта жіктеледі. Етістіктер араб алфавиті негізінде тізілген. Мысалы, қолжазбаның 21a бетінен басталатын бұл тараудағы бірінші етістіктер «*أخذ*» әлифтен басталады: «*أخذ*» *алу* (қыпшақ тілінде «*أدي*»); «*أعطى*» *беру* (қып. «*بزددي*»); «*أكل*» *жеу*, *тамақтану* («*بيدي*»); «*اشترى*» *сатып алу* («*بساطن الدي*»); «*أرقد*» *жатқызу*, *ұйықтауға жатқызу* («*يطردي*»); «*أطفا*» *сөндіру* («*بسندي*»); және т.с.с. Келесі «*ب*» бә әрпінен басталатын араб тіліндегі етістіктер ішінде «*بصق*» *түкіру* («*تكردي*»); «*بلغ*» *жүту* («*بطي*»); «*برد*» («*بتي*»); «*بات*» («*ساطي*»); «*باع*» («*بطي*»); «*تفرح*» *қуану* («*أشدي*»); «*ت*» тә әрпінен: «*تحدث*» («*اكرندي*»); «*تعلم*» *үйрену* («*طماننا اتي*»); «*سئلي*» («*سئلي*»); «*تطلع*» *қарау* («*بقتي*») т.с.с.

21a соңғы жолындағы араб тіліндегі «*أخذ*» *алу* етістігінің өткен және осы шақтағы жекеше түр III жақтары: «*أخذ*» («*أدي*») *ол алды* және «*ياخذ*» («*أخذ*») *ол алар*. 21b бетінде аталмыш етістіктің екі шағындағы жекеше I «*أخذت*» («*أخذت*») *алдым* және «*أخذت*» («*أخذت*») *аламың*; көпше: «*أخذنا*» («*أخذت*») *алдық* және «*أخذت*» («*أخذت*») *аламыз*; II «*أخذت*» («*أخذت*») *алдың* және «*أخذت*» («*أخذت*») *аласың*; көпше: «*أخذتم*» («*أخذتم*») *алдыңдар* және «*أخذتم*» («*أخذتم*») *аласыңдар*; III көпше: «*أخذوا*» («*أخذوا*») *алды* және «*أخذوا*» («*أخذوا*») *алады*; сондай-ақ бұйрық райдың жекеше және көпше түрде болымды «*أخذ*» («*أخذ*») *ал*; «*أخذوا*» («*أخذوا*») *алыңдар*

және болымсыз «لا تاخذ» («الماغل» *алма*); «لا تاخذوا» («المائز» *алмаңдар*) түрде берілген.

Қорытынды және тұжырымдама

«Ескерткіш тілін зерттеудің көп жолының тиімді де нәтижелі бір жолы – ол түбі бір түркі тілінің түбіріне тереңірек үңілу» (Қайдар, 2001: 207), – деп Ә.Қайдар айтпақшы, түркі жазба ескерткіштерін зерттеудің бірден-бір жолы ортақ түркі тіл арқылы зерделеу. Бұл зерттеу жұмысы нәтижесінде мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған, Дешті Қыпшақтан шығып, Египет пен Сирияда Мәмлүктер мемлекетін құрған дәуірге тиесілі ортағасырлық араб графикасында арабша және түркіше (қыпшақша) құрастырылған сөздік үлгісіндегі қолжазбаның лексикалық қабаты қарастырылды. Сөздіктегі лексикалық бірліктер араб және қыпшақ тілінде араб графикасында берілген. Нәтижесінде, қолжазбада төрт тараудың да лексикалық қабаты зерделеніп, арабша және түркіше сөздер анықталып, қазақ тіліндегі аудармалары берілді. Қолжазба төрт тараудан тұрады.

Еңбектің I «Алланың есімі, аспан денелері және т.б.» тарауы бойынша Алла, Құран, пайғамбар, Алла елшісі, періштілер сияқты діни сөздермен қатар, аспан, күн, ай сияқты сөздермен қатар, Үлкер, Сұлусары, Шолпан, Сүмбіле, темірқазық сияқты астрономиялық терминдер де ажыратылды. Сонымен қатар, табиғат үрдістеріне жататын жаңбыр, қар, жел, тұман және т.с.с. лексикалық бірліктер де анықталды.

Сөздіктің II «Жер мен оның қойнауындағы минералдар мен т.б. туралы» тарауында тау, тас, төбе, шөл сияқты жалпы тарауға қатысты лексикалық бірліктермен қатар, әрбір бөлім бойынша алтын, күміс, маржан, көмір сияқты пайдалы қазбалармен қатар, сусын, азық-түлік, ауру, дәрі-дәрмек, дәнді дақыл түрлері де қарастырылған. Шартты түрде бөлімдерді қамтитын лексикалық бірліктеріне қарай Түркия зерттеушісі Гүлхан әл-Түрк (Gulhan Al-Turk,

2012: 18), Татарстан (Ресей) зерттеушісі Г.Р. Гайнутдинова (Гайнутдинова, 2005: 24) біз де 17-ге бөлеміз:

- 1) Жерге қатысты (тау, қырат, орман);
- 2) Металл атаулары;
- 3) Саудаға қатысты ұғымдар;
- 4) Абстракциялық ұғымдар;
- 5) Дінге қатысты ұғымдар;
- 6) Әскери ұғымдар;
- 7) Дәнді дақылдар;
- 8) Үй жануарлары;
- 9) Азық-түлік;
- 10) Сусындар;
- 11) Туған-туыс атаулары;
- 12) Өлшемдер;
- 13) Ауру-сырқат түрлері;
- 14) Жабайы жануарлар;
- 15) Жорғалаушы, жәндік түрлері;
- 16) Құстар;
- 17) Сандар.

Қолжазбаның III «Көмекші сөздер (үстеулер)» тарауында *бүгін, ертең, кеше, арғыкүні, апта күндері, ай, жыл* және т.б. мезгіл үстеулерімен қатар, *сол, оң, алдында, артында, астында, үстінде* сияқты мекенді білдіретін үстеулер де зерттеуге алынған.

«Китаб булғат әл-муштақ» жазба ескерткішінің IV «Етістіктер» тарауында араб алфавиті негізінде құрылған сөздікте күнделікті өмірде қолданылатын іс-қимыл атаулары берілген: *алу, беру, жазу, оқу, жуу, сату, сатып алу* және т.б. Сонымен қатар, қолжазбада әрбір етістіктің өткен, осы шақтың I, II және III жақта, бұйрық райда жіктелуіне де тоқталған.

Қаржыландыру

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен АР09058228 «Мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикалық қоры (XIV ғасырдағы «Китаб Булғат әл-Муштақ» қолжазбасы негізінде)» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

Аубакирова Қ.Қ. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.) диссертация. Алматы, 2016

Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А. Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ-араб сөздіктері және «Тәржұман» ескерткіші: салыстырмалы талдау // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. №3 (136) 2021, 119-128.

Аубакирова Қ.Қ. XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. №1 (104) 2015, Б. 26-29.

Гайнутдинова Г.Р. Историко-лингвистический анализ тюрко-татарского письменного памятника XIV века Джамал ад-Дина ат-Турки "Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва-л-кифчак" : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 : Казань, 2005
Gulhan Al-Turk. Kitabu bulgatu'l-mustak Al-Turk, G. (2012). Kitabu bulgatu'l-muštāk fi luḡati't-Türk we'l-Kıfçāq üzerine dil incelemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Жұбатова Б.Н., Аубакирова Қ.Қ. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.): Монография /. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 177 б.

Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI в.) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 6. – С. 80-89

Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 360 бет.

Китаб булгат әл-муштак уә фи луғат әт-турк уә әл-кифджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و الففجاق»)

Қайдар Ә. Көне түркі жазба ескерткіштері кімге ортақ, кімге тән? // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер. Алматы: Ғылым, 2001. 207 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. 800 б.

Құрышжанұлы Ә. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында (алғашқы хабар есебінде) // «Көне түрік ескерткіштері тарихы» конференциясының материалдары. – Түркістан, 2007.

Мустафаева А.А., Аубакирова Қ.Қ. Мысыр мәмлүк мемлекеті мен Алтын Ордадағы тілдік жағдай мен түркі тілінің мәртебесі // ҚазҰУ Жарғысы. Шығыстану сериясы. №2 (97). 2021. С. 17-25.

Сабыр М.Б. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі: Оқу құралы. – Орал: «Ағартушы», 2008. – 236 бет

References

Aubakirova Q.Q. Mamukter biligi kezindegi turki-arab madeni-tildik bailanystary (13-15 g.) dissertaciya. Almaty, 2016

Aubakirova Q.Q., Mustafaeva A.A. Mamlukter biligi kezindegi qipshaq-arab sozdikteri zhane «Tarzhuman» eskertkishi: salastyrmaly taldau // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. №3 (136) 2021, 119-128.

Aubakirova Q.Q. 13-15 gasyrlardagy mamluk-qypshaq tilindegi zhazba eskertkishter // L.N.Gumilev atyndagy EUU habarshysy. №1 (104) 2015, B. 26-29.

Gajnutdinova G.R. Istoriko-lingvisticheskiy analiz tyurko-tatarskogo pis'mennogo pamyatnika XIV veka Dzhamaal ad-Dina at-Turki "Kitabu bulgat al-mushtak fi lugat at-turk va-l-kifchak" : Dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.02 : Kazan', 2005

Gulhan Al-Turk. Kitabu bulgatu'l-mustak Al-Turk, G. (2012). Kitabu bulgatu'l-muštāk fi luḡati't-Türk we'l-Kıfçāq üzerine dil incelemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zhubatova B.N., Aubakirova Q.Q. Mamlukter biligi kezindegi turki-arab madeni-tildik bailanystary (13-15 g.): Monografiya /. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 177 b.

Zajonchkovskij A. K izucheniyu srednevekovyh pamyatnikov tyurksoj pis'mennosti (11-16 v.) // Voprosyazykoznanija. – M., 1967. – № 6. – S. 80-89

Eskeeva M. Kone turki zhane kazirgi qypshaq tilderinin monosillabtyq negizi. – Almaty: «Arys» baspasy, 2007. – 360 bet.

Kitab bulgat al-mushtaq ua fi lugat at-turk ua al-qifzhaq» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و الففجاق»)

Qaidar ӘА. Kone turki zhazba eskertkishteri kimgе ортақ, kimgе тән? // Baiyrgy turki orkenieti: zhazba eskertkishter. Almaty: Gylym, 2001. 207 b.

Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 14-tom. / Qurast.: M.Malmaqov, Q.Esenova, B.Hinayat zhane t.b. – Almaty, 2011. 800 b.

Quryshzhanuly A. Mamluk qypshaktarynyn tilinde zhazylgan bir eskertkish zhajynda (algashqy habar esebinde) // «Kone turik eskertkishteri tarihy» konferenciya synyn materialdary. – Turkistan, 2007.

Mustafaeva A.A., Aubakirova Q.Q. Mysyr mamlyk memleketi men Altyn Ordadagy tildik zhag dai men turki tilinin martebesii // QazUU Zhargysy. Shygystanu seriyasy. №2 (97). 2021. S. 17-25.

Sabyr M.B. Kone qypshaq zhazba eskertkishterinin tili: Oqu quraly. – Oral: «Agartushy», 2008. – 236 bet